

डडेल्धुरेली भाषामा लिङ्ग व्यवस्था

मोहनप्रसाद भट्ट

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, काठमाडौं
Corresponding author: mbhatta35@gmail.com

Received date: 15 Oct. 2025 – Accepted date: 11 Dec. 2025

लेखसार

प्रस्तुत लेख डडेल्धुरेली भाषामा रहेको लिङ्ग व्यवस्थाको अध्ययनमा आधारित रहेको छ। यस लेखमा गुणात्मक अनुसन्धानका आधारमा स्थलगत अवस्था अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। डडेल्धुरेली भाषाको अध्ययन गर्दा मानवीय सामान्यार्थी पुलिङ्ग, मानवीय सामान्यार्थी स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम पुलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी उच्च पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक सूक्ष्म पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग गरी जम्मा बाह्र प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ। कतिपय शब्दहरू देखा इकारान्त देखिन्छन् तर ती स्त्रीलिङ्गी नभएर पुलिङ्गी हुन्छन्। त्यसैले शब्दको रूप फरक हुँदा लिङ्गभेद गर्न सकिँदैन। रूपका आधारमा डडेल्धुरेली भाषामा लिङ्गभेद देखिँदैन। अर्थका आधारमा भाले हुँदा पुलिङ्ग र पोथी हुँदा स्त्रीलिङ्ग हुँदैन। अहिलेसम्म हाम्रो परम्पराले लिङ्गभेद भनेर भाले र पोथीलाई मात्रै मान्दै आएको छ। लिङ्गभेद भन्ने कुरा सजीव र निर्जीव वा मानवीय र मानवेतर सजीव भए भाले पोथी छट्याउने निर्जीव भए सबै नपुंसक हो भन्ने अहिलेसम्मको आम धारणा रहिआएको छ। तर डडेल्धुरेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था हेर्ने हो भने भाले हुँदा पुलिङ्गी र पोथी हुँदा स्त्रीलिङ्गी हुने गरेको पाइँदैन। त्यसै गरी अजन्तुवाचक हुने वित्तिकै सबै नपुंसक पनि हुँदैनन्। डडेल्धुरेली भाषाको लिङ्गको अध्ययन गर्दा त्यो कुरा गलत देखिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पदसङ्गति लिङ्ग, मानवीय, मानवेतर, अजन्तुवाचक

परिचय

डडेल्युरेली भाषा डडेल्युरा जिल्लामा मूलतः मातृभाषाको रूपमा बोलिने र अन्यत्र पनि छरिएका डडेल्युरेली भाषाका वक्ताहरूले बोल्ने भाषा हो । यहाँ डडेल्युरेली भाषामा रहेको लिङ्ग व्यवस्थालाई अध्ययन गरिएको छ । वाक्यात्मक पदसङ्गितिलाई लिङ्ग भनिन्छ । शब्दको रूपावली मात्रै लिङ्ग होइन । यो त कोशीय लिङ्ग हो । व्याकरणात्मक लिङ्ग भनेको कोशको कुरो होइन । लिङ्ग भनेको नामको वाक्यात्मक वर्गीकरण हो । अर्थात् नाम शब्दको रूपावलीका आधारले रूप परिवर्तन भएर लिङ्गभेद प्रमाणित हुँदैन । त्यसलाई व्याकरणात्मक बनाउनका लागि वाक्यमा लगेर परिक्षण गर्नु पदछ । वाक्यको पदसङ्गितिले त्यो शब्दको लिङ्ग पहिचान हुन्छ । कतिपय शब्दहरू देखा इकारान्त देखिन्छन् तर ती स्त्रीलिङ्गी नभएर पुलिङ्गी हुन्छन् । (जस्तै : अखजि रूख पड्यो) शब्दको रूपभेद इकारान्त वा ओकारान्त देखिँदा ओकारान्त पुलिङ्ग र इकारान्त स्त्रीलिङ्ग हो भन्न सकिँदैन । यो त शब्दको कोशीय लिङ्ग हो । यसलाई जाँचु छ भने वाक्यमा विशेषण र क्रियाका वाक्यात्मक रूपमा त्यसले कस्तो पदसङ्गित देखाउँछ, त्यसका आधारमा लिङ्गभेद छुट्ट्याउन सकिन्छ ।

रूपका आधारमा डडेल्युरेली भाषामा लिङ्गभेद देखिँदैन । अर्थका आधारमा भाले हुँदा पुलिङ्ग र पोथी हुँदा स्त्रीलिङ्ग हुँदैन । यो त प्रकृतिक लिङ्ग हो । प्राकृतिक लिङ्ग र व्याकरणात्मक लिङ्ग मिल्दैनन् । कुनै कुनैमा मिले पनि सबैमा मिल्दैन । जस्तै : प्राकृतिक लिङ्गमा इजा स्त्रीलिङ्गी शब्द हो तर व्याकरणले मान्दैन । डडेल्युरेली भाषामा इजा शब्द उच्च आदरार्थीमा पुलिङ्ग हुन्छ । मेरा काका आया, मेरा काखि आयामा पदसङ्गित देखिँदैन । यहाँ काका र काखि दुवै पुलिङ्गी शब्द हुन् । मेरि काखि आइ र मेरि काखि आइन् निम्न आदरार्थी र सामान्य आदरार्थी हुँदा स्त्रीलिङ्ग हुन्छ भने उच्च आदरार्थी हुँदा मेरा काखि आया हुन्छ । यो पुलिङ्गभेद हो । यसरी कोशीय रूपमा इ देखिए पनि प्रकृतिमा काखि स्त्री भए पनि व्याकरणात्मक रूपमा उच्च आदरमा काखि शब्द पुलिङ्ग हुन्छ । त्यसैले पदसङ्गितको रूपका आधारले मात्रै लिङ्गभेद छुट्ट्याउन सकिन्छ । प्राकृतिक लिङ्गको भेदले व्याकरणात्मक लिङ्गभेद हुँदैन । प्रकृतिमा स्त्री हुँदा व्याकरणमा स्त्रीलिङ्ग हुँदैन । प्रकृतिमा भाले हुँदा त्यो व्याकरणमा पुलिङ्ग हुनेगरेको पाइँदैन । जस्तै : इजा आया, गाइ आयो । यहाँ इजा र गाइ पुलिङ्ग हुने भएपछि प्रकृतिको जीववैज्ञानिक लिङ्गभेद र भाषाको लिङ्गभेदमा एकरूपता देखिँदैन । यो व्याकरणभित्र भाषाको लिङ्गभेदको अध्ययन हो । यो प्राकृतिक लिङ्गभेद त बायलोजिकल लिङ्ग हो । डडेल्युरेली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा बोल्ने वक्ताहरूका आधारमा यहाँ निष्कर्ष निकालिएको हो । डडेल्युरेली मातृभाषी वक्ताहरूको ज्ञानभित्र इजा, काखि र गाइलाई पुलिङ्ग मानेको देखिन्छ ।

प्रायः अहिलेसम्म हाम्रो परम्पराले लिङ्गभेद भनेर भाले र पोथीलाई मात्रै मान्दै आएको छ । लिङ्गभेद भन्ने कुरा सजीव र निर्जीव या मानवीय र मानवेतर सजीव भए भाले

पोथी छट्ट्याउने निर्जीव भए सबै नपुंसक हो भन्ने अहिलेसम्मको आम धारणा रहिआएको छ । व्याकरणका किताबहरूमा पनि यही कुरा लेखिएको पाइन्छ । तर डडेल्धुरेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था हेर्ने हो भने भाले हुँदाँमा पुलिङ्गी र पोथी हुँदाँमा स्त्रीलिङ्गी हुनेगरेको पाइँदैन । त्यसै गरी अजन्तुवाचक हुने वित्तिकै सबै नपुंसक पनि हुँदैनन् । डडेल्धुरेली भाषाको लिङ्गको अध्ययन गर्दाँ त्यो कुरा गलत देखिएको छ । सबै अजन्तु हुनेवित्तिकै त्यो नपुंसक लिङ्ग पनि हुँदैन । डडेल्धुरेली भाषाको अध्ययन गर्दाँ मानवीय सामान्यार्थी पुलिङ्ग, मानवीय सामान्यार्थी स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम पुलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी उच्च पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक सूक्ष्म पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग गरी जम्मा बाह्र प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यस्ता शब्दलाई वाक्यमा विशेषण र क्रियासँगको पदसङ्गतिको फरकलाई हेर्दाँ जे देखियो त्यसका आधारमा प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धानका आधारमा स्थलगत अवस्था अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस विधिमाफर्त अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रको प्रत्यक्ष अवलोकन, स्थानीय समुदायसँग भेटघाट, संवाद, अन्तर्वार्ता र सोधपुछ जस्ता तरिकाबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । डडेल्धुरेली भाषा बोल्ने सम्पूर्ण डडेल्धुरेली भाषी वक्ता यस अनुसन्धानको जनसङ्ख्या हुन भने गड गर्खा, पश्च गर्खा र भुतिउँ गर्खालाई नमुना क्षेत्रको रूपमा चयन गरिएको छ । यस अध्ययनमा विभिन्न वर्ग, समुदाय र पेशासँग आवद्ध भएका उमेरगत, लिङ्गगत, जातिगत, साक्षर र निरक्षरका आधारमा विभिन्न जातजातिका व्यक्तिहरूलाई स्रोतका रूपमा लिइएको छ । यो सबै पर्पजिभ सेम्प्लिङ्ग विधिका आधारमा छनोट गरिएको हो । यसरी छानिएका व्यक्तिहरूबाट सङ्कलित सामग्रीलाई उनीहरूको अनुमति लिएर केही अंश दोहोर्‍याएर पनि अध्ययन गरिएको छ । यसका साथै द्वितीय स्रोतका रूपमा मुख्यतः गोरखापत्र पत्रिकामा प्रकाशित नयाँनेपाल डडेल्धुरेली मातृभाषा अङ्कलाई लिइएको छ । साथै शोध ग्रन्थ, शब्दकोश, व्याकरणका पुस्तक र विभिन्न लेखहरूबाट आवश्यक जानकारी सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सम्पूर्ण शब्दहरूको लैङ्गिक भेदलाई स्पष्ट बुझ्नका लागि विभिन्न भागमा वर्गीकरण गरेर देखाइएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

अजन्तुवाचक स्त्रीलिङ्ग अभिलेखीय नेपालीमा पनि पाउन सकिन्छ । बाम खड्काको ११ औँ शताब्दीको अभिलेखमा रहेका भाषिक विशेषताहरू हालसम्म डडेल्धुरेली भाषामा रहेका पाइन्छन् तर यो वर्तमान नेपाली भाषामा भने देखिँदैन । जुनसुकै भाषाका वाक्यमा

242 डडेल्धुरेली भाषामा लिङ्ग व्यवस्था

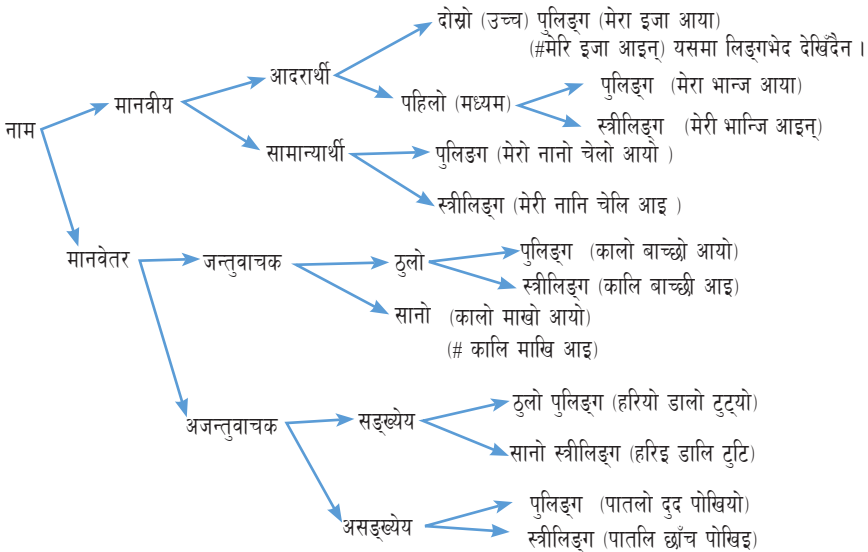
नामसँग अर्को कुनै शब्दको पदसङ्गतिका भेदले जति किसिमको अर्थभेद देखिन्छ त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ८७) । लिङ्ग पदसङ्गतिका आधारमा छुट्याइन्छ । भाषामा पदसङ्गति कति किसिमको छ भन्ने कुराले त्यस भाषाको लिङ्ग पहिचान गर्न सकिन्छ । संसारका भाषाहरूमा फरकफरक किसिमको लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । लिङ्ग नाम पदको क्रिया र अन्य पदहरूसँगको सङ्गतिका आधारमा निश्चित हुने व्याकरणिक अभिलक्षण हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २००) । नेपाली भाषामा कतिपय लिङ्गभेदक शब्दहरू अलग अलग देखिन्छन् भने कतिपय चाहिँ पुलिङ्गबाट व्युत्पादित प्रकृतिका छन् । यसरी लिङ्गभेदक शब्दहरू अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न दुवै किसिमका भए पनि अमानवीय सन्दर्भमा चाहिँ नामको लिङ्गले वाक्यात्मक सङ्गति दर्साउँदैन (अधिकारी, २०५७, पृ. ७५) । नामसँग वाक्यमा अर्को कुनै पदको पदसङ्गतिको भेद नै लिङ्गभेद हो । पदसङ्गतिको भेदले अप्राणीवाचक वा प्राणीवाचक छुट्ट्याएर प्राणीवाचकभित्र पनि भाले र पोथी छुट्ट्याउने लिङ्गभेद भारोपेली भाषामा मात्र हुन्छ तर भारोपेलीबाहेकका भाषामा पदसङ्गतिको भेदले भालेपोथी छुट्टिँदैन (पोखरेल, २०५६, पृ. ९५) । निर्जीव नामहरू रहेको वाक्यमा क्रियापदले पुलिङ्गी क्रियापदलाई लिने हुँदा परम्परागत व्याकरणमा नपुंसक लिङ्ग भनिएको भए पनि वाक्यको पदसङ्गतिका आधारमा निर्जीव नामहरूलाई पनि पुलिङ्ग अन्तर्गत नै लिइन्छ (गौतम र अन्य, २०६९, पृ. १७३) । शारीरिक बनोटलाई नै विभेद तथा असमानताको मुख्य कारकतत्व मान्ने सन्दर्भमा बुझ्नु पर्ने तथ्यगत विषयहरू लिङ्ग र लैङ्गिकता हुन् (निरौला, सन् २०२३) । संसारका कतिपय भाषाहरूमा लिङ्ग बुझाउन महिला र पुरुषलाई आधार मानेर मानवीय नामको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । तर भाले र पोथी जानाउनु मात्रै लिङ्ग होइन । भाषावैज्ञानिक र व्याकरणकारका अध्ययनको विषय बोलचालमा पाइने छोरो-छोरी, कान्छो-कान्छी जस्ता शब्द र वाक्यमा तिनीहरूको प्रयोग तथा पदसङ्गति हेरेर एउटै धातु वा मूलबाट ती दुवै शब्द बनेको प्रमाणित गर्नु र प्रत्ययको फरकले अर्थमा आउने भिन्नता ठेगान लगाउनु मात्र हो (पोखरेल, २०५६, पृ. ९२) । यस आधारमा वाक्य वा पदावलीमा आउने पदसङ्गतिको भेद नै लिङ्ग हो भन्न सकिन्छ । व्यकरणकारका अध्ययनको विषय प्रकृतिमा पाइने वास्तविक जगतको भाले-पोथी चिह्न होइन, त्यो विषय त जीववैज्ञानिक वा शरीरवैज्ञानिकको हो (पोखरेल, २०५६, पृ. ९२) । यसरी पदसङ्गतिका आधारमा नामको लिङ्ग छुट्ट्याउँदा भाले-पोथी मात्र नभएर आदर, कोटिकार, मानवीय, मानवेतर आदि विभिन्न आधारमा लिङ्गभेद छुट्ट्याउन सकिन्छ ।

भाषाको व्याकरणिक संरचना (syntax, morphology) बुझ्न पहिले शब्दको अर्थगत वर्ग (semantic type) बुझ्न आवश्यक हुन्छ भन्दै भाषाका शब्दवर्गहरूको टाइपोलोजिकल विश्लेषण noun classes र classifiers लाई grammatical gender जस्ता लिङ्ग विभाजन प्रणालीसँग जोडेर व्याख्या गर्न सकिन्छ (Dixon, 1982:2) । यसै गरी Bloomfield ले भाषालाई केवल सामाजिक वा मनोवैज्ञानिक धारणाबाट हेर्नको सट्टा अवलोकनीय भाषालाई तथ्यहरू विशेषतः शब्द र रूप (form-classes) को वितरण र संरचनामा आधारित विश्लेषण

गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् (Bloomfield, 1995) । प्रणालीहरूलाई मानवीय वर्गीकरण र संज्ञानसँग गहिरो रूपमा जोडेर हेरेका छन् जसमा grammatical gender पनि noun classes को एउटा विशेष्य रूपमा समावेश हुन्छ (Craig, 1986:17) । लिङ्ग प्रणालीले नामको शब्दकोशीय वर्गको सिर्जना गर्दै विशेषण, क्रिया र सर्वनाममा आधारित चिह्न अङ्कित गर्छ । यसमा natural gender (sex-based) र grammatical gender (formal) बिचको भिन्नतामा जोड दिइएको छ (Lyons, 2001) । सार्वभौमिकता र प्रकारिकीकरणले विश्वका भाषाहरूबिच समानता भिन्नता पर्दाफास गर्छ (Comrie, 1989) । लिङ्गीय विभाजन केवल भाषिक होइन, सामाजिक सोच र सांस्कृतिक विश्वाससँग पनि जोडिएको हुन्छ (Lakoff, 2024) । लिङ्ग सामाजिक र सांस्कृतिक कोटिहरूको व्याकरणिक अभिव्यक्ति हो (Corbett, 1991) । लिङ्गको व्यवस्था भाषामा अस्पष्टता हटाउने कार्यको लागि आवश्यक हुन्छ । भाषामा लिङ्गले व्याकरणिक कार्य सुनिश्चित गर्छ, वस्तु वा अवधारणालाई समूहबद्ध गर्न सजिलो बनाउँछ, सामाजिक मान्यता र प्रतीकात्मकता प्रतिबिम्बित गर्छ र अर्थ स्पष्ट पार्नुका साथै भाषिक प्रयोगमा सहजता ल्याउँछ । यिनै विभिन्न विद्वानहरूका सैद्धान्तिक अवधारणालाई आधार मानेर डडेल्धुरेली भाषामा रहेका नामिकपदको लिङ्ग व्यवस्था पहिचानमा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

प्राप्ति र छलफल

डडेल्धुरेली भाषामा पाइने लिङ्ग व्यवस्थालाई वृक्षरेखा चित्रका आधारमा यस प्रकार वर्गीकरण गरेर देखाउन सकिन्छ :

(डडेल्धुरेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थाको ढाँचा)

माथिको वर्गीकरणका आधारमा डडेल्युरेली भाषामा रहेका मानवीय नामिकपदमा सामान्यार्थी र आदरार्थी गरी लिङ्गभेद देखिन्छ भने मानवेतर नामिकपदमा पनि जन्तुवाचक र अजन्तुवाचक गरी लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । माथि आएका वाक्यमा भान्ज, भान्जि, इजामा लिङ्गभेद देखिएको छ । त्यसैगरी जन्तुवाचकमा बाच्छो र बाच्छिमा लिङ्गभेद देखिएको छ भने अजन्तुवाचकमा डालो र डालि शब्दमा लिङ्गभेद देखिन्छ । यसमा ठुलो र सानोले लिङ्गभेद गरेको छ ।

मानवीय नामिकपदमा लिङ्ग

डडेल्युरेली भाषामा रहेका मानवीय नामिकपदमा सामान्यार्थी र आदरार्थी गरी दुई प्रकारका लिङ्गभेद देखिन्छन् । सामान्यार्थीमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गभेद देखिन्छ । त्यसै गरी आदरार्थीमा पनि पहिलो (मध्यम) आदर र दोस्रो (उच्च) आदर गरेर दुईवटा भेद देखिन्छन् । पहिलो (मध्यम) आदरमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग भेद हुन्छ भने दोस्रो (उच्च) आदरमा स्त्रीलिङ्गी शब्द पनि पुलिङ्गी शब्द बन्ने गर्छ । यसमा लिङ्गभेद देखिँदैन ।

मानवीय सामान्यार्थीमा लिङ्ग

मान्छेमा देखिने लैङ्गीक भिन्नतालाई यहाँ मानवीय सामान्यार्थी लिङ्ग भनेर देखाउन खोजिएको हो । डडेल्युरेली भाषामा मानवीय सामान्यार्थीमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारको लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । जस्तै :

डडेल्युरेली	नेपाली
१. (क) मेरो भान्ज आयो ।	मेरो भान्जा आयो ।
(ख) मेरि भान्जि आइ ।	मेरी भान्जी आई ।
(ग) मेरो चेलो आयो ।	मेरो छोरो आयो ।
(घ) मेरि चेलि आइ ।	मेरी छोरी आई ।
(ङ) मेरो नानो चेलो आयो ।	मेरो सानो छोरो आयो ।
(च) मेरी नानि चेलि आइ ।	मेरी सानी छोरी आई ।

यहाँ मेरो-मेरि, भान्ज-भान्जि, आयो-आइ गरेर लैङ्गीक भिन्नता देखिएको छ । आयो, आइ, आइन्, आयामा लिङ्गभेद देखिएको छ ।

मानवीय आदरार्थीमा लिङ्ग

मान्छेमा देखिने लैङ्गीक भिन्नतालाई यहाँ मानवीय आदरार्थी लिङ्ग भनेर देखाउन खोजिएको हो । डडेल्युरेली भाषामा मानवीय आदरार्थीमा पनि पहिलो (मध्यम) आदर र दोस्रो (उच्च) आदर गरेर दुईवटा भेद देखिन्छन् । पहिलो (मध्यम) आदरमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग

भेद देखिन्छ भने दोस्रो (उच्च) आदरमा स्त्रीलिङ्गी शब्द पनि पुलिङ्गी शब्द बन्ने गर्छ । यसमा लिङ्गभेद देखिँदैन । जस्तै:

सामान्यार्थी

सामान्य आदरको भाव बुझाउने शब्दलाई सामान्यार्थी भनिन्छ । डडेल्धुरेली भाषामा रहेका यस्ता सामान्यार्थी लिङ्गभेद निम्नानुसार रहेका छन् -

	डडेल्धुरेली	नेपाली
२.	(क) मेरो भान्ज आयो ।	मेरो भान्जा आयो ।
	(ख) मेरि भान्जि आइ ।	मेरी भान्जी आई ।
	(ग) मेरो काका आयो ।	मेरो काका आयो ।
	(घ) मेरि काखि आइ ।	मेरी काकी आई ।

यहाँ मेरो विशेषण पदको मेरि, भान्ज नामपदको भान्जि र आयो क्रियापदको आइ भएर वाक्यको तीनवटै तहमा लिङ्गभेद देखिएको छ । यिनीहरूमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गभेद देखिएको छ ।

पहिलो आदरार्थी

सामान्य आदर भन्दा माथिल्लो (मध्यम) तहको भाव बुझाउने शब्दलाई पहिलो आदरार्थी भनिएको हो । डडेल्धुरेली भाषामा रहेका यस्ता पहिलो आदरार्थीमा देखिने लिङ्गभेद निम्नानुसार रहेका छन् -

३.	(क) मेरा भान्ज आया ।	मेरा भान्जा आए ।
	(ख) मेरि भान्जि आइन् ।	मेरी भान्जी आइन् ।
	(ग) मेरा काका आया ।	मेरा काका आए ।
	(घ) मेरि काखि आइन् ।	मेरी काकी आइन् ।

यहाँ मेरा विशेषण पदको मेरि, भान्ज नामपदको भान्जि र आया क्रियापदको आइन् भएर वाक्यको तीनवटै तहमा लिङ्गभेद देखिएको छ । यी शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग गरी स्पष्टभेद देखिएको छ ।

दोस्रो आदरार्थी

सामान्य आदर भन्दा माथिल्लो तहको भाव बुझाउ (मध्यम र उच्च) गरी दुईवटा भेद देखिन्छन् । त्यसैले यहाँ (उच्च) आदरलाई दोस्रो आदरार्थी भनिएको हो । डडेल्धुरेली भाषामा रहेका यस्ता दोस्रो आदरार्थीमा लिङ्गभेद देखिँदैन । यस्ता स्त्रीलिङ्गी शब्द पुलिङ्गमा बदलिन्छन् । जसलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

४.	(क) मेरा भान्ज आया	मेरा भान्जा आउनुभयो ।
	(ख) मेरा भान्जि आया ।	मेरी भान्जी आउनुभयो ।
	(ग) मेरा काका आया ।	मेरो काका आउनुभयो ।
	(घ) मेरा काखि आया ।	मेरी काकी आउनुभयो ।

यहाँ मेरा पुलिङ्ग पदको स्त्रीलिङ्गमा परिवर्तन गर्दा मेरा स्त्रीलिङ्ग नभएर पुलिङ्गमा बदलिएको छ । त्यसै गरी क्रियापदमा पनि आया शब्द स्त्रीलिङ्ग नभएर पुलिङ्ग भएको छ ।

मानवेतर नामिकपदमा लिङ्ग

मानिसभन्दा इतर जीवजन्तुमा देखिने लिङ्गलाई मानवेतर लिङ्ग भनिएको हो । मानवेतर नामिकपदमा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । यस्तो लिङ्गभेद ठुलो बोध गराउनेमा देखिन्छ, भने सानो बोध गराउनेमा देखिँदैन । जस्तै :

मानवेतर जन्तुवाचकमा लिङ्ग

मानवेतर जन्तुवाचक शब्दमा ठुलो र सानोको भेद रहेको पाइन्छ । यस्तो ठुलो बोध गराउने शब्दमामा मात्रै लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । तर यिनीहरूमा आदरार्थी भेद भने रहेको पाइँदैन । जस्तै:

डडेल्युरेली	नेपाली
५. (क) कालो बाच्छ्रो आयो ।	कालो बाच्छ्रो आयो ।
(ख) कालि बाच्छि आइ ।	कालो बाच्छ्री आयो ।
(ग) ठुलो बाकरो आयो ।	ठुलो बाख्रो आयो ।
(घ) ठुलि बाकरि आइ ।	ठुलो बाख्रो आयो ।
(ङ) नानो थोरो आयो ।	सानो पाडो आयो ।
(च) नानि थोरि आइ ।	सानो पाडी आयो ।
(छ) निको पाठो भयो ।	राम्रो पाठो भयो ।
(ज) निकि पाठि भइ ।	राम्रो पाठी भयो ।

माथि आएका कालो-कालि, ठुलो-ठुलि, नानो-नानि, निको-निकि, बाच्छ्रो-बाच्छि, बाकरो-बाकरि, थोरो-थोरि, पाठो-पाठि, आयो-आइ, भयो-भइमा लिङ्गभेद देखिएको छ । डडेल्युरेली भाषामा यस्तो लिङ्गभेद ठुलो बोध हुने जन्तुवाचकमा मात्रै देखिन्छ । सानोमा यस्तो लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन । जस्तै :

	डडेल्धुरेली	नेपाली
६.	(क) किर्मुल्लो आयो ।	कमिलो आयो ।
	(ख) # किर्मुल्लि आइ ।	कमिलो आयो ।
	(ग) माखो आयो ।	भिङ्गा आयो ।
	(घ) # माखि आइ ।	भिङ्गा आयो ।
	(ङ) कित्थो आयो ।	फट्याङ्गो आयो ।
	(च) # कित्थि आइ ।	फट्याङ्गो आयो ।

माथि आएका किर्मुल्लो-किर्मुल्लि, माखो-माखि, कित्थो-कित्थि जस्ता शब्दले सानो बोध गराउने भएकाले यिनमा लिङ्गभेद देखिएको छैन । डडेल्धुरेली भाषामा रहेका मानवेतर जन्तुवाचकमा ठुलो बोध गराउने जन्तुको मात्रै लिङ्गभेद हुने गर्छ भने सानो बोध गराउनेको लिङ्गभेद हुने गरेको पाइँदैन ।

मानवेतर अजन्तुवाचक नामिकपदमा लिङ्ग

मानिस वा जिवजन्तु इतरमा देखिने लिङ्गभेदलाई अजन्तुवाचक लिङ्ग भनिएको हो । मानवेतर अजन्तुवाचक नामिकपदमा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । यस्तो लिङ्गभेद ठुलो र सानो बोध गराउनेमा मात्रै देखिन्छ । जस्तै :

अजन्तुवाचक नामिकपदमा लिङ्ग

मानवेतर अजन्तुवाचक नामिकपदमा पनि लिङ्गभेद देखिनु डडेल्धुरेली भाषाको मुख्य विशेषता हो । जुन नेपाली भाषामा रहेको पाइँदैन । डडेल्धुरेली भाषामा अजन्तुवाचक नामिकपदमा पनि लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यस्ता नियमित सङ्ख्येय शब्दमा सानो र ठुलो भेद रहेको हुन्छ । स्त्रीप्रत्यय लागेर बनेका शब्दले सानो बोध गराएको हुन्छ । जस्तै:

	डडेल्धुरेली	नेपाली
७.	(क) रातो गेडो भङ्ग्यो ।	रातो दानो खस्यो ।
	(ख) राति गेडि भङ्गि ।	रातो दानो खस्यो ।
	(ग) निको भादलो फुट्यो ।	राम्रो कराही फुट्यो ।
	(घ) निकि भादलि फुटि ।	राम्रो कराही फुट्यो ।
	(ङ) मेरो फाउडो टुट्यो ।	मेरो फरुवा टुट्यो ।
	(च) मेरि फाउडि टुटि ।	मेरो फरुवा टुट्यो ।
	(छ) ठुलो मुदडो निको हुनइन् ।	ठुलो मुन्द्रो राम्रो हुँदैन ।
	(ज) ठुलि मुदडि निकि हुनिन् ।	ठुलो मुन्द्री राम्रो हुँदैन ।

(भ) मेरो थइलो भइयो ।	मेरो थैलो खस्यो ।
(त्र) मेरि थइलि भडि ।	मेरो थैलो खस्यो ।
(ट) ठुलो ताउलो हरायो ।	ठुलो ताउलो हरायो ।
(ठ) ठुलि ताउलि हराइ ।	ठुलो ताउलो हरायो ।
(ड) ठुलो लफ्को आयो ।	ठुलो लफ्को आयो ।
(ढ) ठुलि लफ्कि आइ ।	ठुलो लफ्को आयो ।
(ण) निको भकूलो चिरियो ।	राम्रो कमिज च्यातियो ।
(त) निकि भकुलि चिरिगइ ।	राम्रो कमिज च्यातियो ।

माथि आएका वाक्यहरूमा गेडो-गेडि, भादलो-भादलि, फाउणो-फाउणि, मुदणो-मुदणि, थइलो-थइलि, ताउलो-ताउलि, लफ्को-लफ्कि, भकूलो-भकुलि आदि शब्दमा लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यहाँ रातोको राति, गेणोको गेणि, भइयोको भडि भएर पुरै वाक्यमा लिङ्गभेद देखिएको छ । भादलो, गेडो, फाउडो, बालो, मुदडो, थइलो शब्दले ठुलो बोध गराएको छ ।

डडेल्धुरेली भाषामा रहेका मानवेतर अजन्तुवाचक नामिकपदमा पाँच प्रकारको पदसङ्गति रहेको पाइन्छ । यस्तो पदसङ्गति नाम, विशेषण र क्रियामा, नाममा, विशेषण र क्रियामा, खालि स्त्रीलिङ्गी र खाली पुलिङ्गी शब्दमा हुने गरेको पाइन्छ ।

नाम, विशेषण र क्रियामा लिङ्ग

डडेल्धुरेली भाषामा रहेका कतिपय शब्दहरूमा नाम, विशेषण र क्रियाको तहमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरू व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा रूपायित हुन्छन् । यिनीहरूको रूप परिवर्तनले लिङ्गलाई स्पष्ट पारेको हुन्छ । जस्तै :

डडेल्धुरेली	नेपाली
८. (क) रातो गेडो भइयो ।	रातो दानो खस्यो ।
(ख) राति गेडि भडि ।	रातो दानो खस्यो ।
(ग) मेरो थइलो भइयो ।	मेरो थैलो खस्यो ।
(घ) मेरि थइलि भडि ।	मेरो थैलो खस्यो ।
(ङ) निको भादलो फुट्यो ।	राम्रो कराही फुट्यो ।
(च) निकि भादलि फुटि ।	राम्रो कराही फुट्यो ।
(छ) ठुलो मुदडो निको हुनइन ।	ठुलो बाली राम्रो हुँदैन ।
(ज) ठुलि मुदडि निकि हुनिन् ।	ठुलो बाली राम्रो हुँदैन ।

माथि आएका वाक्यमा रातो गोडो भुङ्ग्यो र राति गोडि भुङ्गिमा आएका तीणवटै शब्दमा लिङ्गभेद देखिएको छ । यसै गरी मेरो-मेरि, निको-निकि, ठुलो-ठुलि विशेषणमा लिङ्गभेद देखिएको छ भने गोडो-डेहि, थइलो-थइलि, भादलो-भादलि, ताउलो-ताउलि, मुदडो-मुदडि आदि नामपदमा र भुङ्ग्यो-भुङ्गि, फुट्यो-फुटि, हुनइन-हुनिन् आदि क्रियापदमा लिङ्गभेद देखिएको छ ।

नाममा हुने तर विशेषण र क्रियामा नहुने

डडेल्धुरेली भाषामा रहेका कतिपय शब्दहरूमा नाममा मात्रै पदसङ्गति हुने गरेको पाइन्छ । त्यस्ता शब्दमा विशेषण र क्रियामा भने पदसङ्गति हुने गरेको पाइँदैन । जस्तै :

डडेल्धुरेली

नेपाली

९.(क) उइकि अनार निकि थि ।	उसको अनुहार राम्रो थियो ।
(ख) उइकि घुटिक ठुलि थि ।	उसको घुटको ठुलो थियो ।
(ग) तइको उचाइन निको थ्यो ।	त्यसको भाकल राम्रो थियो ।
(घ) तइका गडा इचलो लामो थ्यो ।	त्यसका गराको आली लामो थियो ।

माथि आएका अनार, घुटिक, उचाइन, इचलो शब्दको थि, थ्यो क्रियासँग पदसङ्गति देखिएको छ ।

नाममा नहुने तर विशेषण र क्रियामा हुने

डडेल्धुरेली भाषामा रहेका कतिपय नाम शब्दहरूमा पदसङ्गति हुने गरेको पाइँदैन । त्यस्ता शब्दमा विशेषण र क्रियामा भने पदसङ्गति हुने गरेको पाइँन्छ । जस्तै:

डडेल्धुरेली

नेपाली

१०. (क) ठुलो घडाम्म भयो	ठुलो आवाज आयो ।
(ख) ठुलि घडाम्म भइ ।	ठुलो आवाज आयो ।
(ग) कसो अन्धेर भयो ।	कस्तो अन्धेर भयो ।
(घ) कसि अन्धेर भइ ।	कस्तो अन्धेर भयो ।
(ङ) ठुलो धुनि बल्यो ।	ठुलो धुनी बल्यो ।
(च) ठुलि धुनि बलि ।	ठुलो धुनी बल्यो ।

माथि आएका ठुलो- ठुलि, भयो-भइ, कसो-कसि भयो-भइ, बल्यो-बलि आदिमा लिङ्गभेद देखिएको छ । तर घडाम्म, अन्धेर, धुनि शब्दमा भने लिङ्गभेद देखिएको छैन । पदसङ्गतिका आधारमा मात्रै यिनीहरूमा लिङ्गभेद देखिने गरेको छ ।

खालि स्त्रीलिङ्गी पदसङ्गति

डडेल्धुरेली भाषामा केही खालि स्त्रीलिङ्गी पदसङ्गति मात्र हुनेगरेको पाइन्छ । यिनीहरूमा पुलिङ्गीभेद देखिँदैन । जस्तै :

डडेल्धुरेली	नेपाली
११. (क) बाकलि छाँच निकि हुन्छे ।	बाक्लो मही मिठो हुन्छ ।
(ख) छाँच चुकिलि भइ ।	मही अमिलो भयो ।
(ग) दइ बडियाँ भइ ।	दही मिठो भयो ।
(घ) थच्चचानि दइ निकि हुन्छे ।	जमेको दही राम्रो हुन्छ ।

माथि आएका दइ, थच्चचानि, बाकलि आदि शब्दमा स्त्रीलिङ्गी पदसङ्गति रहेको पाइन्छ । यस्ता शब्दको पुलिङ्गीभेद हुने गरेको पाइँदैन । डडेल्धुरेली भाषामा कतिपय शब्द स्त्रीलिङ्गी मात्रै हुने गरेका छन् । यहाँ छाँच बाकलि छ, यसको #छाँच बाक्लो छ, हुँदैन त्यसैगरी थच्चचानि दइको #थच्चचानो दइ हुँदैन ।

डडेल्धुरेली भाषाका क्रियामा आइ प्रत्यय लागेर व्युत्पन्न भएका नामपद मात्रै भाववाचक हुन्छन् । जस्तै :

१२. (घ) हामरि बसाइ निकि भइ ।	हाम्रो बसाइ राम्रो भयो ।
(ङ) हामरि खाएइ निकि भइ ।	हाम्रो खुवाइ राम्रो भयो ।
(च) तमरि घोगा गोडाइ किसि भइ ।	तिम्रो मकै गोड्ने काम कस्तो भयो ।
(छ) मेरि रोपाइ अराइ निकि भइ ।	मेरो रोपाइँ गराई राम्रो भयो ।

माथि आएका बसाइ, खाएइ, गोडाइ, अराइ आदिशब्दमा स्त्रीलिङ्गी पदसङ्गति देखिएको छ । यस्ता शब्दमा पुलिङ्गीभेदको सङ्गति रहेको पाइँदैन ।

खालि पुलिङ्गी पदसङ्गति

डडेल्धुरेली भाषामा केही खालि पुलिङ्गी पदसङ्गति हुनेगरेको पाइन्छ । यस्ता शब्दको स्त्रीलिङ्गीभेद हुँदैन । यस्ता शब्द पुलिङ्गीभेद जनाउन मात्र प्रयोगमा आउने गरेका हुन्छन् । जस्तै:

डडेल्धुरेली	नेपाली
१३. (क) अखजि रुख पड्यो ।	भाले रूख ढल्यो ।
(ख) पातलो दुद निको हुनइन् ।	पातलो दुध राम्रो हुँदैन ।
(ग) साणो बाटो असजि हुन्छ ।	साँगुरो बाटो अप्ठ्यारो हुन्छ ।
(घ) तातो आड्डो निको थ्यो ।	तातो चोलो राम्रो थियो ।

(ङ) फाणो बाकलो थ्यो । खोले बाकलो थियो ।
 (च) रोटो ठुलो थ्यो । रोटी ठुलो थियो ।

माथि आएका रुख, दुद, बाटो, आडडो, फाँडो, रोटो शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्गीभेद देखिँदैन । यस्ता शब्दहरू पुलिङ्गीभेद देखाउनका लागि मात्रै प्रयोग हुने गर्छन् । अखजि रुख पड्यो वाक्यभित्र आएको अखजि शब्दको #अखजो हुँदैन । त्यसै गरी रुखको #रुख हुँदैन । पड्योको #पडि हुँदैन । त्यसैले डडेल्युरेली भाषामा रहेका कतिपय शब्दको रूप परिवर्तन हुन्छ, भने कतिपय शब्दको रूप परिवर्तन हुँदैन ।

निष्कर्ष :

डडेल्युरेली भाषाको अध्ययन गर्दा मानवीय सामान्यार्थी पुलिङ्ग, मानवीय सामान्यार्थी स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम पुलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी मध्यम स्त्रीलिङ्ग, मानवीय आदरार्थी उच्च पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल पुलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक स्थूल स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर जन्तुवाचक सूक्ष्म पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक सङ्ख्येय स्त्रीलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग, मानवेतर अजन्तुवाचक असङ्ख्येय पुलिङ्ग गरी जम्मा बाह्र प्रकारको लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ । कतिपय शब्दहरू देखा इकारान्त देखिन्छन् तर ती स्त्रीलिङ्गी नभएर पुलिङ्गी हुन्छन् । रूपका आधारमा डडेल्युरेली भाषामा लिङ्गभेद देखिँदैन । अर्थका आधारमा भाले हुँदैन पुलिङ्ग र पोथी हुँदैन स्त्रीलिङ्ग हुँदैन । यो त प्रकृतिक लिङ्ग हो । मेरा काका आया, मेरा काखि आयामा पदसङ्गति देखिँदैन । यहाँ काका र काखि दुवै पुलिङ्गी शब्द हुन् । मेरि काखि आइ र मेरि काखि आइन् निम्न आदरार्थी र सामान्य आदरार्थी हुँदा स्त्रीलिङ्ग हुन्छ भने उच्च आदरार्थी हुँदा मेरा काखि आया हुन्छ । यो पुलिङ्गभेद हो । यसरी कोशीय रूपमा इ देखिए पनि प्रकृतिमा काखि स्त्री भए पनि व्याकरणात्मक रूपमा उच्च आदरमा काखि शब्द पुलिङ्ग हुन्छ । प्राकृतिक लिङ्गको भेदले व्याकरणात्मक लिङ्गभेद हुँदैन । प्रकृतिमा भाले हुँदैन त्यो व्याकरणमा पुलिङ्ग हुने गरेको पाइँदैन । डडेल्युरेली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा बोल्ने वक्ताहरूका आधारमा यहाँ निष्कर्ष निकालिएको छ । डडेल्युरेली मातृभाषी वक्ताहरूको ज्ञानभित्र इजा, काखि र गाइलाई पुलिङ्ग मानेको देखिन्छ । प्रायः अहिलेसम्म हाम्रो परम्पराले लिङ्गभेद भनेर भाले र पोथीलाई मात्रै मानिँदै आएको छ । लिङ्गभेद भन्ने कुरा सजीव र निर्जीव या मानवीय र मानवेतर सजीव भए भाले पोथी छट्टयाउने निर्जीव भए सबै नपुंसक हो भन्ने अहिलेसम्मको आम धारणा रहिआएको छ । तर डडेल्युरेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था हेर्ने हो भने भाले हुँदैन पुलिङ्गी र पोथी हुँदैन स्त्रीलिङ्गी हुनेगरेको पाइँदैन । त्यसै गरी अजन्तुवाचक हुने वित्तिकै सबै नपुंसक पनि हुँदैनन् । डडेल्युरेली भाषाको लिङ्गको अध्ययन गर्दा त्यो कुरा गलत देखिएको छ ।

(माथि दिइएको # चिन्हले डडेल्युरेली भाषामा लिङ्गभेद देखिँदैन भन्ने सङ्केत गर्दछ ।)

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), *समसामयिक नेपाली व्याकरण (दोस्रो संस्क.)*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, साभा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०६९), *सामान्य भाषाविज्ञान (दोस्रो संस्क.)*, पिनाकल पब्लिकेशन ।
- गौतम, वासुदेव (सन् २०२४), नेपाली र माभी भाषामा व्याकरणात्मक कोटिको तुलना, *प्रज्ञारत्न*, ६(१), पृ. ९६-१०९ । <https://doi.org/10.3126/pragyaratna.v6i1.64541>
- निरौला, यज्ञेश्वर (सन् २०२३), नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक परिवर्तन, *मानविकी तथा समाज विज्ञान जर्नल*, १४(२). पृ. १३७ -१४७. <https://doi.org/10.3126/hssj.v14i2.58105>
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण (दोस्रो संस्क.)*, एकता बुक्स ।
- बन्धु, चूडामणि (२०३२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति (दोस्रो संस्क.)*, साभा प्रकाशन ।
- विष्ट, वासुदेव (२०८१), *दार्चुलेली भाषाको शब्दकोश*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५९), *भाषाविज्ञान (दोस्रो संस्क.)*, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, रामनाथ (सम्पा) (सन् २००३), *पाणिनि अष्टाध्यायी*, मुन्सीराम मनोहरलाल प्रकाशन ।
- Bloomfield, L. (1955). *Language*. George Allen & Unwin.
- Comrie, B. (1989). *Language Universals and Linguistic Typology*. University of Chicago Press.
- Corbett, G. G. (1991). *Gender*. Cambridge University Press.
- Craig, C. (Ed.). (1986). *Noun classes and categorization: Proceedings of a symposium on categorization and noun classification, Eugene, Oregon, October 1983*. John Benjamins.
- Di Garbo, F., Olsson, B., & Wälchli, B. (Eds.). (2019). *Grammatical gender and linguistic complexity: Volume II: World-wide comparative studies*. Language Science Press.
- Dixon, R. M. W. (1982). *Where have all the adjectives gone? And other essays in semantics and syntax*. Mouton.

- Lakoff, G. (2024). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lorber, J. (1994). *Paradoxes of Gender*. Yale University Press.
- Lyons, J. (2001). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151